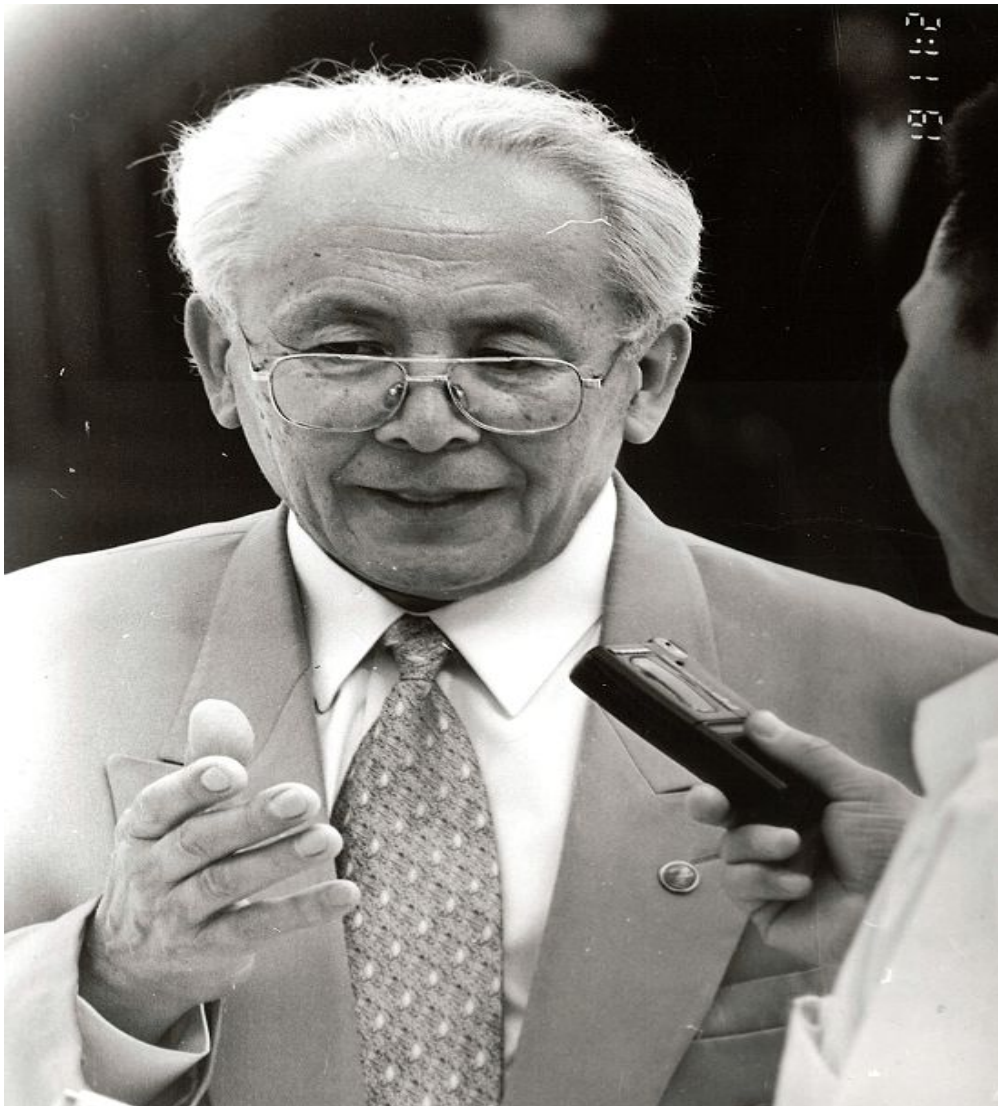

Егемен Қазақстан

Күмбездің күміс бағаны (ҰҒА академигі Зәки Ахметов туралы)
Аса көрнекті әдебиеттанушы ғалым, әдебиет теоретигі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, Қазақстан Республикасы ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, ҰҒА академигі Зәки Ахметовтің 90 жылдығына арналған мазмұны терең іс-шаралар еліміздің әр аймағында өтуде.

Күні кеше ғана Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде «Қазақ әдебиеті мен әдебиеттануының рухани жаңғырудағы орны мен рөлі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция белгілі ғалымның құрметіне ұйымдастырылды. Ұлттық университеттегі ұлағатты жиын Ұлттық академиялық кітапханадағы «Академик Зәки Ахметов зерттеулері және әдебиеттің теориялық-әдіснамалық негіздері» атты конференцияға ұласты. Аталған алқалы жиындарға Қазан қаласындағы Ғ.Ибрагимов атындағы Тіл, әдебиет және өнер институтының директоры Ким Минуллин, Түркияның Памуккале университетінің профессоры Мұстафа Арыслан сынды шетелдік ғалымдар қатысты.

Біз оқырман назарына әдебиеттанушы ғалым туралы филология ғылымдарының докторы, профессор Серік Негимов жазған мақаланы ұсынып отырмыз.

Академик Зәки Ахметов ұлттық әдебиеттану ғылымы тарихында, әсіресе оның қазақтың өлеңтану, абайтану, әуезовтану тәрізді күрделі салаларында салықалы, сүйекті еңбектер қалдырған айтулы оқымысты. Ұлттық поэтика, әдебиет тарихы мен теориясы, стилистика, текстология, жалпы сөз өнері, қоғамдық ой-сана жайындағы тарихи-ғылыми қағидаттар мен құндылықтарды, негізгі ғылыми ұғымдар мен терминдер жүйесін, ғылыми тіл ерекшеліктерін, сөз қолдану тәсілдерін терең пайымдап, зерделеген білгір еді. «Айда аяқ жоқ, жылда жілік жоқ» дегендей, Зәки ағаның қапияда опат болғанына да 16 жылдың жүзі болыпты. Осы уақыт ішінде дарабоз білімпаздың адамшылық, ізгілік, кісілік, ұстаздық, имандылық қасиеттері, мейірбан келбеті, мәселенің мәнісін жүйелі, жинақы, бейнелі баяндап, аудиторияны намазға ұйытқандай еліттіруі көңіл айнасында сәуледей жарқырайды.

Әділдігі мен әдептілігі қандай еді өз ағаның! Академик деп қол қою Әуезов пен Сәтбаевқа лайық, кейде өз-өзімен ұяламын деуші еді. Өзімнің анам Ханша әнші еді, ел адамдары Абайды жақсы білуші еді, әнші-күйші, қиссашы, өлеңшілердің ортасы еді, әкем халық дастандарын тақпақтап, мәнерлеп оқып отыратын-ды деп сыр ашатын. «Қазақтың мемлекеттік қыздар педагогика институтында ұстаз болып жүргенімде Мәлік Ғабдуллин Академияға жарты айлық көлемінде қызметке алған еді. Сол бір жылдарда Әуезов Абай шығармаларының жаңа ғылыми толық академиялық басылымын әзірлеуге басшылық жасады, бар қайрат-жігерін, білімін сарқа жұмсады. Осы бір берекелі істің нәтижесінде Абай, Әуезов мұрасына ден қойғаным ақиқат. ҚазГУ-дегі дипломдық жұмысымның тақырыбы – «Абайдың эстетикалық көзқарасы» еді. Ғылыми жетекші профессор Бейсембай Кенжебаев та, ресми сарапшы Мұхтар Әуезов болған-ды. Демек осы ұстаздарымның арқасында КСРО Ғылым академиясының Шығыстану институтына аспирантураға қабылданғанда Абайдың шығармашылық өмірбаяны бойынша зерттеу жүргізетін ниетте бекінгенім рас», деген Зәки аға ғылым жолына қалай түскенін аңдатушы еді.

Оның «Абай және Лермонтов» дейтін кандидаттық диссертациясының ғылыми жетекшісі, көне түркі жазбаларының асқан білгірі, мәтінтанушы, КСРО ҒА корреспондент-мүшесі С.Е.Малов, орыс әдебиеттану ғылымы бойынша кеңесші Еуропа, Шығыс әдебиетінің майталманы, «Едіге», «Қарасай – Қазы» жырлары хақында зерттеулер туындатқан В.М.Жирмунский, Ислам тарихынан лекция оқыған академик И.Ю.Крачковский жас ғалымның ғылыми-шығармашылық әлеуетінің кемелденуіне әсер етті. Өзі де орыс, Еуропа, шығыс халықтарының әдебиетінен мол сусындады.

Орыс тілінде Пушкин, Лермонтов, Некрасовтарды мән-мазмұнын жыға танып, жатқа төгдіретін сахараның жас наушасы Зәки Ахметов 19 жасында жасындай жарқылдап, яғни 1947 жылдың қыркүйегінен бастап 1949 жылдың мамырына шейін Ленинград Мемлекеттік университетінің Шығыстану факультетінде дәріс оқығаны қандай ғанибет десеңізші! Жас болса да оның шалқар білімін білімпаздардың ордасы кәдеге жаратты. Тектіліктің, тереңдіктің, зиялылықтың, пассионарлық құлшыныстың нақты көрінісі ғой.

Академик Зәки Ахметов ұлттық өлеңтану ғылымында айрықша кесек ғылыми ой-тұжырымдар өрбіткен зерттеуші екендігіне, әсіресе оның «Казакское стихосложение» (1964), «Өлең сөздің теориясы» (1973), «Қазақ өлеңі теориясының негіздері» (2002), «Поэзия шыңы – даналық» (2002) атты зерттеулері айғақ. Өлеңтанушы З.Ахметовтің көрсетуінше, поэзия тілі мен көркем формалар табиғатын ұғып-түсіну үшін өлең құрылысының ішкі құпиясын тексеріп-талдау, тану аса мәнді. Расында, өлең – аса күрделі, сан қырлы құбылыс.

Академик З.Ахметов шығыстанушы Т.Ковальскийдің түркі поэзиясы тарихында ұқсастық пайда болуын ерте дәуірге жатқызғанын қуаттайды. Академик В.В.Радлов түркі поэзиясындағы ұйқастың дамуы араб-парсы әдебиетінің әсерінен деп жазады. Ұйқасу реті аааб болып келу көптеген шығыс халықтары поэзиясына тән. Түптеп келгенде, осындай ұйқасым тәртібі Абайда бар, тіпті Махмұт Қашғариде де қолданылған дейді.

Е.Бертельс Махмұт Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрік» шығармасындағы кейбір поэзиялық мұралардың ұйқасқа құрылатындығын орынды келтіреді.

Академик В.Жирмунский мен Х.Зарифов түркі поэзиясындағы ұйқастың пайда болуын синтаксистік параллелизммен байланыстырады. Академик Зәки Ахметов ұйқастың соншалықты жоғары дәрежеде дамуына, кең қолданыс табуына ұлттық поэзия тілінің бейнелілігі, сөздің табиғи әуезділігі, сөйлеудің ырғақтық-синтаксистік түзілісі ықпал еткен деген тұжырым жасайды.

Ұлттық өлеңтану ілімі тарихында академик Зәки Ахметов ұйқастың фонетикалық жүйесіне, буын құрылысына, дыбыстар (дауысты, дауыссыз) үндестігіне, ырғақ табиғатына төркіндестігін терең зерделейді. Оның көрсетуінше, ұйқас – поэзияның басты сипаты, тармақ соңындағы сөздердің үйлесімі, дыбыстық жарасымдылықтар, өлеңнің ырғақтық-интонациялық құрылымының айрықша тұрақты тетігі. Ұйқас – өлең сөзді тармақтарға жіктеудің көрсеткіші. Ол көркемдік сана айнасында поэзиялық шығарманың ырғақтық жүйесіндегі негізгі элемент, тұтас буындарды әуезділікке көшіретін тәсіл.

Асылында, ұйқастың ырғақ пен интонацияға ықпалы орасан, семантикалық, көркемдік мәні де ерекше.

Зәки Ахметов еңбегінде ұйқас құрамындағы дыбыстың сапасы, әуезділігі, толық мәндегі акустикалық сәйкестігі, сингармониялық үйлесімділігі, түрлері (толымды, толымсыз, құрамды, редифті) ғылыми-теориялық тұрғыдан байыпталады.

Ол ұйқасты ұлттық көркемдік дәстүрлердің баюымен, өлең құрылысының күрделеніп келгендігімен біртұтастықта қарастырып, қазақ өлеңіндегі ұйқас жүйесінің жоғары деңгейде салаланып-сараланып дамуына ұлттық поэзия тілінің образдылығы, сөздің

табиғи әуезділігі, сөйлеудің ырғақтық-синтаксистік түзілісі ықпал еткен деген тұжырым жасайды.

Академик Зәки Ахметов түркі поэзиясындағы ұйқас туралы ой өрбіткен шығыстанушылар Ф.Корш, В.Гордлевский, Т.Ковальский, Е.Э.Бертельс, эпостанушылар В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов сынды оқымыстыларды ілтипатпен атайды. Ғұлама ғалым шумақ құрылысына тән сипат-белгілерді былайша көрсетеді: 1) поэзиялық ойдың белгілі бір дәрежеде аяқталып тиянақталуы; 2) өлең сөйлемдері синтаксистік-ырғақтық тұрғыдан толық мүсінделіп, интонациялық толқындануының аяқталуы; 3) шумақтағы тармақ санының тұрақтылығы; 4) шумақ жасайтын тармақтарда ұйқас тәртібі қатаң сақталады.

Ұлттық поэтика майталманы Зәки Ахметов орыстың әдебиеттану ғылымындағы ой-пікірлерге сүйене отырып, ой жібін тарқатады. Сондай-ақ С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев байламдарын, иіні келгенде, ғылыми қолданысқа енгізеді.

Қазақ өлеңінің теоретигі халық поэзиясындағы ән-өлеңдерінің түрлеріне (өлең, қара өлең, айтыс, қайым, жыр, толғау, терме, тақпақ), қазақ ауыз әдебиетінің байырғы өкілдеріне (жырау, жыршы, ақын, өлеңші), көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі мен стиліне зейін аударады. Қазақстан мен Орта Азия жерінде жазба әрі ауыз әдебиеті жоғары дәрежеде дамығанын және 7 буынды өлеңдерді қолданғанын атап өтеді.

Ал 11 буынды өлеңдер түркі халықтары поэзиясында, атап айтқанда, өзбек, әзербайжан, қарақалпақ, татар жырларында және тәжік-иран әдебиетінде бар. Ф.Корштың жазуынша, әзербайжанда 11 буынды өлең, ырғақтық өрнегі 5+6, 6+5 түрі кең жайылған. Осындай тоқшылық Ясауи хикметінде ұшырасатынын Зәки Ахметов те көрсеткен.

XVIII ғасырда 11 буынды қара өлең үлгісі кең қолданыс тапқан. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасына арналған «Елім-ай» қара өлең үлгісімен айтылған. О заманда туған кесек дастандар, айталық, Жанақ жырлаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры және Абайдың «Ескендір», «Әзім әңгімесі», «Масғұт», «Вадим» шығармалары қара өлең түрімен кестеленген. Қиссалар да осылай.

Шумақ, тармақ, бунақ, ұйқас құрылысына енгізген жаңалықтарын ғылыми-теориялық тұрғыдан тексеріп таразылайды. Әсіресе Абай Пушкин өлеңінің мелодиялық байлығын, түпнұсқаның рухын, сырын, интонациясының нәзік реңктерін, ырғақтық суретін әсерлі жеткізгенін сипаттайды. Ауызекі сөйлеудің интонациясын кемелдікпен байытқанын тәптіштейді. Бұл орайда «Бай сейілді», «Ем таба алмай», «Тайға міндік», «Сұрғылт тұман дым бүркіп», «Жалын мен оттан жаралып», «Қуаты оттай бұрқырап», «Қатыны мен Масақбай», «Қор болды жаным», «Сен мені не етесің?», «Сегіз аяқ» өлеңдері жаңашылдық құбылыстарымен қызықтырғанын қадап айтады.

Поэзия мұхитынан, сұлулық дүниесінен жеміс терген, жемісін елге берген алтын ағаның білімдарлығына ділмарлығы, санаткерлігіне ар-ождан, рух тазалығы, көркем мінезі ұштасқан еді-ау! Иә, ғұламаның мұрасында ұлт тілінің керемет сыры, рухы, көркемдігі, тереңдігі, даналық дәрістері біліктілікпен сараланған.

1951 жылдың 5 қаңтарында «Абай және Лермонтов» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Осынау кесек зерттеуде Абайдың аударма саласындағы үздік

өнеріне, сөз саптау шеберлігіне, көркемдік ойлау жүйесінің тегеурін-қуатына барынша терең талдау жасайды. Абайдың Лермонтовпен иық теңестіріп тұратындығын әрі бәсеке-лес те рухтас екендігін келісті әңгімелейді. Қыруар салыстыруларды жүйе-жүйесімен жіктеп тексереді. Абайдың Лермонтовты құштарлықпен аударғанының себебін ол «ерекше ызаның ақыны, махаббаты ашумен уланған ақын» деп, өте-мөте бүйрегі бұрылып, ынтасы ауып, жүрегі қалап жақын тұтқанын зерделілікпен таразылап түсіндіреді.

Абай аударған Лермонтовтың «Ой» деген өлеңі жайында «Дүние, өмір жайлы тынымсыз ойға батып, бәрін сынап, ақылменен саралап, асқақ қиялға, үміт пен арманға әбден берілген күйі де; жазықсыз жапа шеккен, ауыр бейнет тартқан, көптің атынан айтқан, азулы күштілерге айтқан қатты наразылығы да – бәрі де осы өлеңнен молынан сезіледі», деп жазған. Демек зерттеуші терең тамырластықты, төркіндестікті, сарындастықты аңғарған.

Задында, Зәки Ахметов абайтану мен лермонтовтануға жаңашыл құбылыстар енгізді. Жас ғалымның тұжырымды ой-пікірлерін академиктер Крачковский, Струве, Баранников, профессорлар Ефимов, Берков, көрнекті лермонтовтанушы В.А.Мануйлов қолдап қуаттады. Сөйтіп оқу мен жазуды, тыңдау мен сөйлеу өнерін, қысқа қайырғанда, бірнеше өнер түрлерін түбегейлі меңгерген рухани балғын қасиеттің иесі Зәкең зиялы ойшыл қауымның, озат та үлгілі ортаның барша жақсылықтарын бойына тұтастай сіңірді. Осы кезде ұлттық әдебиеттану ғылымының болашақ ту ұстаушысы ретіндегі алғышарттары қалыптасты. Сөзіміз дәлелді болу үшін ғылыми жетекшісі С.Е.Маловтың пікірін келтіре кеткен дұрыс. Ол кісі шәкіртімнің ғылыми танымының тереңдігіне, зерделілікпен ой толғауына, білім деңгейіне және еңбексүйгіштігіне дән разымын деген екен.

Зәки Ахметов 1965 жылдың 2 ақпанында докторлық диссертация қорғағанда ұлы жазушы Сәбит Мұқанов былай деген:

– Өлең құрылысы туралы бұрын да аз жазылған жоқ. Зәки Ахметов соларды түгелдей біліп, ескеріп, қазақ өлеңін жаңа қырынан терең зерттеген. Оның «Қазақ өлеңінің құрылысы» атты зерттеу еңбегі – бұған дейін айтылмаған толымды, көңілге қонымды пікірлер айтуымен құнды.

Академик В.М.Жирмунский Зәки Ахметовтің «Қазақ өлеңінің құрылысы» зерттеуін түркітануға және өлең теориясына қосылған бағалы еңбек деп есептейді. Профессор Темірғали Нұртазин: «Өлең құрылысының нәзік құбылыстарын тамыршыдай дөп басып, жатық тілмен ұғынықты жеткізетін сирек талант иесі», дейді.

Зәки Ахметов биік эрудициясымен баурайды, тамыр тереңімен қопара тексереді, аса білгірлікпен, үлкен мәдениетпен, білімдіге тән әдеп-ибамен сөйлейді, жазады. Толғаныстары мен талдаулары жан-жақты, терең, кең. Жан сарайының кіршіксіздігі сондай, алыс-жақынға қылдай кінәрат келтірмейтіні былай тұрсын, өзінде тіпті тірі пендені жек көру сезімі атымен жоқ еді; адам атаулыға тек ғашық көзбен қарайтын. Қазіргі қазақ әдебиеттануының күмбезін тіреп тұрған күміс баған еді, – дейді академик-жазушы Зейнолла Қабдолов.

Ұлт санаткері Зәки Ахметовтің әдебиет тарихы мен теориясы, ұлттық поэтика мен өлең жүйесі, абайтану мен әуезовтану жайындағы монографиялары Қазақстан ғылымы

тарихында жарқын белес болып есептеледі. Оның еңбектері Қытай, Түркия, Ресей мемлекеттерінде, Минск, Кишинев, Ереван, Баку, Ташкент, Бішкек қалаларында жарық көрді.

Зәкең дарынды зерттеуші, талантты ұстаз ретінде қоғамның ғылыми әлеуетін көркейту ісінде, елді сәулелендіру жолында елеулі із қалдырды. Оның жетекшілігімен 20-дан астам докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғалды.

Ол репрессияға ұшыраған Алаш қайраткерлерінің шығармашылық мұрасын бағалауда тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге орасан зор еңбек сіңірді. Ғылыми-методологиялық әдіснаманы шығармашылығының түпқазығы еткен тумысы бөлек, тұлғасы биік академик Зәки Ахметов кейінгі ұрпаққа қымбат қазына қалдырды.

Серік НЕГИМОВ
филология ғылымдарының докторы, профессор